

EGLĖ ŽALČIŲ KARALIENĖ: VIENA LIETUVIŲ PASAKA

ADA MARTINKUS

7 skyrius. Karališkoji šeima

I. Vandenu valdovas

Pagrindinis pasakojimo personažas pasirodo žalčio pavidalu (žalčio vardu lietuvių kalboje vadinama nenuodinga gyvatė). Pagal pasakojimo reikalavimus (kurie kinta iš vieno varianto į kitą) jis gali taip pat lengvai pasirodyti ir kaip žmogus ar kaip Velnias, tačiau lemiamu momentu beveik visuomet bus žaltys. Galima sakyti, kad šis pavidalas yra pagrindinis jo buvimo požymis, padėsiantis įrašyti žaltį į lietuvišką mitinių universumą.

Antra vertus, ši žaltiška išvaizda yra neatskiriama susijusi su tokiu kosminiu elementu kaip vanduo. Kaip buvo matyti anksčiau, kai kurie variantai jį nesvyruodami vadina "vandenu dievu" ar "ežero karaliumi", trumpai sakant, jis yra jūrų karalius. *Jūra* tautosakos tekstuose turi sinonimą *marios* ir dubletą *jūros marios*, dėl to ši erdvė, žyminti neapibrėžtą vandens plotą ar /greičiausiai/ visus vandenį, įgyja vienos ypač sakralių erdvių charakteristiką¹. Maža to: ne tik žalčio karalystė yra vandeninė (ar /ir povandeninė), bet taip pat net labiausiai pakitusiuose pasakojimuose išlaikomas ryšys tarp herojaus ir vandens, pasirodančio kaip upelis, šaltinis ar paprasčiausiai kaip sveikatą teikiantis vanduo. Pažymėtina, kad jei pasakos herojus yra naminis žaltys, pasakojimui vystantis jis turi virsti vandens žalčiu — tai atsitinka jam vedantis savo žmoną gyventi į marias.

1. Skirtingos išorinės formos

Išorės problema ypač svarbi tada, kai tenka aprašyti zoomorfinės ir drauge žmogiškos būtybės gyvenimą. Žaltys pasireiškia antropomorfiniu pavidalu dviem skirtingais būdais: arba — pagal gerai žinomą, bet retą mūsų pasakų korpuse motyvą — jis yra žaltys dieną ir žmogus naktį, arba yra aišku, kad jis žaltys Žemėje, bet nutylima apie Vandens karalystę, kur galima numanyti jį esant žmogumi. Skirtinguose variantuose pateikiami labai įvairūs sprendimo būdai, bet vienas dalykas yra tikras ir pastovus: pasakojimas eksponuoja dvigubą persimainančią išvaizdą

(kaip įrodymą galima cituoti vieną variantą, kur herojui, visą laiką išsaugančiam žmogišką išorę, vis dėlto yra duodamas Žalčio vardas).

Tačiau manyti, kaip tai daro kai kurie senosios mokyklos folkloristai (beje, tuo sekdami istoriniais liudijimais, kurie visi — nuo XIII iki XVI amžiaus — pristato lietuvius kaip “žalčių garbintojus”), kad zoomorfinis pavidalas yra pirmesnis ir fundamentalesnis už antropomorfinį ir kad herojus-žaltys pasireiškia žmogiška forma tik atsitiktinai ir tik reikalui esant, mums atrodo kraštutinė simplifikacija. Kaip moko visos mitologijos, mitinė ar dieviška būtybė gali pasireikšti įvairiais aspektais. Pasitaiko, kad viena ar kita išorinė forma jai yra įprasta, tačiau net tuo atveju kalbama tik apie įprastinę išvaizdą, kurios nereikėtų painioti su tikroju buvimu. Jėzuitai, nuo XVI amžiaus atvykę iš naujo christianizuoti Lietuvos, neklydo, pasakodami apie “demonus”, gyvenančius visose trobos kampuose ir užkampiuose ir kartkartėmis iš ten pasirodančius žalčių pavidalais.

Dabar lengviau galima suprasti, kodėl nuo pat pirmosios pasakojimo sekvencijos įvedami įvairūs Žalčio substitutai, tarp kurių populiariausias Velnias. Ši mitinė būtybė, nuo krikščionybės įsigalėjimo laikų identifikuojama su Šetonu, dėl greitos senųjų laikų tikėjimų degradacijos absorbavo daug kitų dievybių. To užteko, kad liaudiškoje vaizduotėje Velnias taptų nedieviška arba antidieviška būtybe (supriešinama su krikščionišku Dievu arba veikiančia šalia jo), galinčia turėti šimtus pavidalų. Matome, kad tokia mitinė būtybė galbūt labiau negu kuri kita tinka įvairiems vaidmenims daugelyje pasakojimų (tarp jų ir mūsų šiame) ir kad bet kuriuo momentu ji gali išryškinti savo kontūrus ir pasirodyti kaip vandens žaltys.

2. Žalčio savybės

Gyvoje ir gyvuojančioje mitologijoje mitinių būtybių išvaizdos pasikeitimai yra suvokiami kaip natūralus dalykas, tuo tarpu visai kitaip yra tautosakoje, kurios ryšiai su visuomenėje priimtais tikėjimais yra stipriau ar silpniau išlaikyti. Pavyzdžiui, stebuklinės pasakos ypatingos tuo, kad klausytojas jomis tiki ne visiškai, bet pasakos personažai gali patikėti pačiais neįtikinamiausiais dalykais: antai mūsų trys besimaudančios seserys nenustemba girdėdamos žaltį kalbant žmogaus balsu, reikalaujant pažado tekėti už jo ir t.t. Visos Eglės šeimos reakcija remiasi tuo pačiu dėsniumu: toli gražu nelaikant šios vedybų istorijos absurdiška, tikimasi, jog bus galima apsiginti nuo žalčio, nes tai “nėra baisesnis žvėris”, ir bus galima jį apgauti, nes tai — “kvailas padaras”. Tokios stebuklinio žanro, nieko nebylojančio apie tikrąją Žalčio prigimtį, nuostatos.

Visiškai kitaip yra tada, kai, pavyzdžiui, kalbama apie motinos baimę, kad būsimasis žentas nenunuodytų dukters, — šiek tiek nusimanantis šiandieninis skaitytojas ar XIX amžiaus klausytojas labai greit suprast, kad turima omenyje ne kokia nors neapibrėžta baimė, bet “faktas”, jog namų žalčiai, nesulaukę atitinkamos pagarbos, keršija nuodydami ašočiuose pieną. Taip nuo “stebuklinio” įtikinamumo pereinama prie “mitinio”.

Toks pat perėjimas į mitinę tikrovę fiksuojamas, kai mūsų pagrindinis herojus parodomas kaip savaimingai žinantis personažas. “Utėlės odos” versijoje namų žaltys natūraliai atpažįsta, iš ko pagaminti nuotakos batai, kai paprastai tokiais atvejais jaunikis įgyja žinojimą tik per apgaule. Apibendrinant galima pasakyti, kad Žaltys pasižymi išankstiniu ar dievišku žinojimu: atsisakymas išleisti savo šeimą aplankyti žmonos tėvus, gaišinantys išbandymai, atsargumo priemonės perduodant maginę formulę, kuria pripažįstama mirties galimybė (“kraujo puta”), — visa tai rodo, kad Žaltys žino neišvengiamą savo likimą ir jam nusilenkia prieš savo valią. Šios charakteristikos jau orientuoja mus į tam tikrą dieviško suverenumo sferą.

Kiti bruožai parodo Žaltį esant gyvenimo ir mirties viešpatį: neištesėjęs pažado, jis gali ne tik sukelti visą virtinę ligų, bet taip pat pasiūsti į Žemę didžiąsias žmonijos rykštes — sausrą, badą ir tvaną (p. 2), — tai kvalifikuoja Žaltį kaip aukšto rango dievybę. Pridėjus jo kaip gydomo vandens valdovo titulą? (viename degradavusiame variante jis pasirodo kaip gydytojas), matyti, jog tai ne tik baudžianti ar keršijanti dievybė, bet ir gyvenimą — taip pat kaip mirtį — skirstantis ir dalijantis dievas.

Charakteringų Žalčio bruožų skaičius vis didėja, ir tai mums palengvina jį identifikuoti su dieviška sfera ar net atskira lietuviško Panteono dievybe.

3. Kitas vandenu karalius

Palikime trumpam mūsų pasakojimą ir užmeskime akį į stebuklinių (ar vadinamų stebuklinėmis) pasakų ansamblių, aptinkamą Lietuvoje ir iškeliantį į paviršių kitas vandenines būtybes, pavyzdžiui, slibiną. Dviejuose mūsų variantuose jis yra Žalčio substitutas: herojus apibrėžiamas arba tiesiogiai kaip slibinas, arba kaip “žaltys su devyniomis galvomis” (p. 55). Mūsų darbo apimtis neleidžia nei Lietuvos, nei juo labiau Europos kontekste³ ieškoti slibino giminytės su žalčiu ar precizuoti jo vandeninę prigimtį. Kalbėdami apie slibinus, siekiame tik suteikti papildomos informacijos mūsų tikrajam dosjė.

Didžiausias sunkumas, su kuriuo susiduria herojus, norintis įveikti nenugalimąjį slibiną, yra surasti jo silpnąją vietą. Šis lietuviško slibino

Achilo kulnas yra jo gyvybinis principas (kartais vadinamas "sveikata", "gyvenimu" ar "mirtimi"), kuris atskirtas ir slepiamas kitur ir kurį būtina sunaikinti, norint įveikti ir nužudyti slibiną. Šis materializuotas principas gali būti toli ("devintoje karalystėje"), vaizduojamas kaip slibino alter ego (jo brolis), kurį pirma reikia nužudyti⁴. Bet daugeliu atvejų jis yra įsikūnijęs kiaušinyje, kuris guli ežero gelmėse arba — kas yra vis tas pat — saloje, esančioje marių viduryje. Slibinas savo ruožtu gali turėti "karaliaus be dūšios" vardą, ir tą jo "dūšią" reikia surasti ir pražudyti nurodytomis aplinkybėmis; tas pats slibinas gali vadintis "jūrų karaliumi", ir čia mes kiek kitokiomis aplinkybėmis sutinkame Žaltį iš "Eglės žalčių karalienės" pasakos.

Jau pripažinome mūsų pasakojimo herojaus viešpatavimą gyvenimui ir mirčiai, kurią išskaitėme grasinimuose, išsakytuose Žemės gyventojams. Analogiškos, bet kitaip išdėstytos charakteristikos susijusios su slibinu — taip pat marių karaliumi. Šisai yra neįveikiamas ir todėl nemirtingas (kaip kiekvienas slibino vardo vertas slibinas) tik todėl, kad jo gyvybės ir mirties principas (jo "siela") yra gerai "įpakuota" ir atiduota saugoti marių gelmėse. Taip pat kaip "gydantis vanduo", esantis marių viduryje, leidžia mirusiam sugrąžinti jo fizinį integralumą ir gyvenimą, šis gyvybinis principas, ši nemirtingumo garantija yra vandens gelmėse⁶. Taip Žaltys, tituluojamas Vandenių karaliumi, pasirodo kaip reikšminga dievybė, gyvybės principo — nesvarbu, ar jis eliksyro, ar kiaušinio pavidalo — saugotojas.

4. Naminiai žalčiai

Greta vandeninių žalčių, kurių mitinė egzistencija yra paliudyta visoje žodinėje tradicijoje, mums reikia atkreipti dėmesį į realių būtybių, buvusių šimtametės religinės praktikos, dar gyvos XIX amžiuje, objektu, kategoriją. Tai naminės gyvatės — o iš tiesų žalčiai — kuriuos XVI a. tekstai (Lasicius, Strijkovskis) vadina gyvoitos (gyvatės, nuo žodžio *gyvas*). Nuo pirmųjų kultūrinių kontaktų jie jaudrino krikščioniškųjų kaimynų, kurie pajuokiamai vadino lietuvius ugnies, akmenų, medžių ir pagaliau gyvačių garbintojais, vaizduotė.

Miglotos aliuzijos į "žalčių kultą" greit tampa vis detalesniais aprašymais apie ryšius, kuriuos žmonės palaiko su šiomis stebinančiomis būtybėmis, gyvenančiomis jų namuose. Renesanso autoriai — tokie kaip Maletius ar Lasicius — buvo sužavėti šios pagoniškos religijos stebukliško ir fantazijos, — tai jiems priminė Antikos mitologiją, ir jie kruopščiai ėmėsi aprašinėti įvairias apeigas: žalčių įsikūrimą šeiminiuko namuose, Naujų metų šventes, per kurias žalčiai prašomi jiems patiestu rankšluosčiu užšliaužti ant stalo ir pirmi paragauti įvairių valgių⁷.

Kontrreformacija, kuri skubiai ėmėsi kovoti dėl sielų, greit pastebėjo, kad pagrindinis tikrojo tikėjimo priešas yra ne reformuotoji Bažnyčia, nespėjusi įleisti šaknų kaimuose, bet išsilaikęs pagoniškas, kurį reikėjo sunaikinti bet kokia kaina. Tėvų jėzuitų misijų ataskaitos (nuo XIII iki XVIII amžiaus) yra pamokančios šiuo požiūriu, kadangi jos leidžia suprasti, koku būdu buvo kovojama su prietarais: visai įprastu tonu kalbama, kaip kertami šventi medžiai, išverčiami garbinami akmenys⁸ ir į ugnį ar vandenį metami židinio žalčiai⁹, kurių pavidalais, kaip sakoma ataskaitose, dažnai reikšdavosi demonai.

Jėzuitų misionieriai mums dėsto, kad žalčiai iš tikrųjų buvo "naminiai dievai", kurie globojo šeimą, ūkį ir derlių, ir kad jiems turėjo būti skiriama didelė pagarba — bet koks nepagarbos aktas galėjo tapti lemtingas¹⁰ (beje, vienas mūsų korpuso variantas primena, kad įžeisti žalčiai gali užnuodyti puodynėse pieną). Jiems skirtas kultas yra detaliai aprašytas: žalčiai buvo įkurdinami troboje — garbingame kampe, kuris vadinosi krikštas¹¹, arba kertėje, kur buvo laikomos rankinės garnos, po kuriomis jie turėjo savo buveinę. Po girnų buvo įtaisytas savotiškas altorius — medinė dėžė ar molinis sąotis, pripildytas purios žemės. Jo viduje, "susių kaip vienas ant kito uždėti žiedai"¹², gulėjo žaltys, retkarčiais iššliaužiantis pasivaikščioti į trobą. (Išnykus rankinėms garmoms, žalčiai neteko jiems įrengtos teritorijos ir persikėlė gyventi po krosnimi; šioje vietoje, kuri greičiausiai yra naujoji jų buveinė, mūsų pasakojime aptinkamas Žaltys.)

Gana detalių šio altoriaus vaizdą atkuriame dėl to, kad čia vienoje kulto vietoje susieina du antagonistiniai mūsų pasakojimo principai: iš vienos pusės, yra žaltys, o iš kitos — Ziame Meldžiama (= žemė mel-džiama), t.y. "žemė, kurią meldžia"¹³. Šios dvi dievybės (ar dieviški simboliai) buvo vieno bendro kulto objektas: jiems abiem drauge buvo skiriamos pirmosios žemės dovanos. Tad logiškai atrandame, kad šį kultinio ir ritualinio plano suartėjimą mūsų mitiniame pasakojime atitinka fundamentali dviejų šventumo sferų konjunkcija, simbolizuojama vestuvių.

5. Eskulapo gyvatė

Dabar laikas pažymėti, kad žalčiai (demonai, anot tėvų jėzuitų) nėra autonomiškos dievybės, bet, 1518 metų Erasmus Stella liudijimu, "dievų pasiuntiniai"¹⁴, kuriuos suverenūs dievai įpareigojo rūpintis šeimynos gerove. Namų žalčiai kai kuriuose mūsų variantuose tam tikromis aplinkybėmis virsta vandens žalčiais; naminių žalčių kultas iškelia dieviškos sferos, kuriai jie priklauso, problemą.

Troboje po girmomis įtaisytas altorius mūsų dėmesį patraukė, galima sakyti, dėl dviejų dalykų. Jis apima dviejų pagrindinių namų dievybių kultą ir yra nuoroda į vieną besidomintiems baltų mitologija gerai žinomą vaizdą: vienas iš prūsų suverenių dievų Patrimpas, pagal XVI a. Simono Grunau "Kroniką", yra vaizduojamas kaip jaunas žmogus, laikantis prie kojų ąsotį su gyvate, pridengtą javų pėdu. Matome, kad pakeitus, javų pėdą žeme maitintoja, brandinančia javus, išlieka ta pati dviejų dieviškų funkcijų simbolika.

Jeigu persikeltume iš vakarų į rytus (iš Prūsijos į Lietuvą), trumpame lietuvių suverenių dievų sąrašė, sudarytame lenkų istoriko Dlugošo XV a. viduryje (t.y. tik 50 metų tepraėjus po intensyvios Lietuvos ir Žemaitijos evangelizacijos), matytume, kad pirmasis sąrašo dievas yra romėniškai interpretuotas Aesculapius, kurio pagrindinė savybė yra aspides (gyvačių) globa.

Nėra pagrindo čia pateikti išsamesnį lietuviškos religijos vaizdą, nes didžioji jos kontroversijų dalis dar yra neišspręsta. Bet, neinant labai toli, jau dabar galima pasakyti, jog egzistuoja akivaizdus ryšys tarp naminių žalčių kulto ir suverėnios dievybės, kurios veiklos sferai jie priklauso. Išstudijavus XIII a. slavų kronikas, kuriose buvo paskelbti pirmieji datuoti lietuvių pasakojimai ir daromos aliuzijos į pagonišką religiją (neginčijamai liudijančios suverėniąją triadą), galima daryti paskutinį žingsnį ir kurti dievo, XV a. atpažįstamo kaip Eskulapas, vardą. Tai Andojas, semantiškai interpretuojamas kaip veikėjo vardas, padarytas iš šaknies *and-* (dabart. liet. k. *vanduo*; ef. lat. *unda*), kuris pažodžiui rekštų "vandenų valdovas". Šis vardas 1611 metų jėzuitų ataskaitose randamas kita forma — su kita veikėjo vardo priesaga — Andeinis. Štai kaip dievas, kurio ženklas yra žaltys, dabar atpažįstamas kaip vandenų viešpats, — abi šias charakteristikas mes nustatėme esant pagrindinėmis žalčio iš pasakos "Eglė žalčių karalienė" savybėmis.

Dabar tampa nebe taip svarbu, ar Žaltį apibrėšime kaip tiesioginę suverėnaus dievo Andojaus manifestaciją, ar tik kaip jo pasiuntinį (jam subordinuotą dievybę), — ir vienu, ir kitu atveju mūsų pasakojimas ir jo mitinis tęsinys teisėtai įžengia į lietuvišką mitologiją.

(Bus daugiau)

Versta iš: *Martinkus A. Eglė, la reine des serpents: Un conte lithuanien.* Paris: Institut d'Ethnologie, 1989. Vertė *Daiva Astramskaitė.*

¹ Greimas A. Des dieux et des hommes: études de mythologie lituanienne. Paris: PUF, 1985. P. 100. Žaltys — kaip ir Eglė — buvo išgarsintas daugelio menininkų: 1908 m. M. K. Čiurlionis sukūrė „Žalčio sonatą“, o šiuolaikiniai dailininkai ir skulptoriai savo kūrinius mėgsta pavadinti pagal savybes, mitiniuose pasakojimuose priskiriamas žalčiui.

² Greimas A. J. Des dieux et des hommes. P. 177-222.

³ Turime galvoje 1968 m. sausyje Catherine Geninasca EHESS apgintą disertaciją apie slibinus.

⁴ Slančiauskas M. Šiaurės Lietuvos pasakos. V., 1974. P. 189-192.

⁵ Basanavičius. J. Lietuviškos pasakos yvairios. Chicago, 1905. P. 199-204.

⁶ Spręsdami šią gyvenimo ir mirties problemą, siejamą su slibinu, rėmėmės A. J. Greimo „Des dieux et des hommes“, p. 119-121.

⁷ Greimas A. J. Des dieux et des hommes... P. 228-231. Faktas, kad žalčiai paragauja valgių (juos „pakrikštija“), reiškė, jog metai bus palankūs, — žalčių krikštas laimino būsimą derlių.

⁸ Lebedys J. Lietuvių kalba XVII-XVIII a. viešajame gyvenime. V., 1976. P. 211.

⁹ Ibid. P. 212.

¹⁰ Vienas lietuvis, kuriam mano tėvai pasakojo, jog jie paprašę sodininko užmušti žaltį, matytą jų mažame sode Paryžiuje (apsuptame didelių pastatų), sušuko, kad jis įsitikinęs, jog tai ne žaltys. Štai kaip šventi tikėjimai gali gyvuoti iki XX amžiaus.

¹¹ Arba ķertė, t.y. vieta, kur susikryžiuoja palei sienas išdėstyti suolai, ant kurių per šventes ir iškilmes sodinami garbingi svečiai; šioje vietoje, ant suolo, pasakoje p. 21 tupi rupūžė, padedanti Žalčio žmonai savo patarimais.

¹² Lebedys J. Lietuvių kalba... P. 212.

¹³ Ibid.

¹⁴ Šventinėse dainose žalčiai t.p. vadinami „dievų pasiuntiniais“, žr. Balys J. Lietuvių tautosakas skaitymai. Tübingen, 1948. P. 75.